УДК 82-21

Г.И. Каюмова

РИЗВАН ХӘМИДНЕҢ «ХАН КЫЗЫ» ДРАМАСЫНДА ТАРИХИ ШӘХЕС КОНЦЕПЦИЯСЕ

В статье дается полный анализ исторической драмы «Ханская дочь» одного из активных и плодотворных драматургов конца XX – начала XXI веков Р. Хамида. В образе Сююмбике, как объекта национальной гордости, символа свободы, воплощается концепция исторической личности, рассматриваются образы и других исторических личностей, которые также оставили глубокий след в судьбе нации, показывается значительная роль в судьбе народа неомифического образа Язгюле, что определяет новаторство драматурга.

Ключевые слова: Р. Хамид, драматургия, история, драма, историческая личность, Сююмбике, неомиф, неомифический образ.

The article provides a complete analysis of the historical drama «The Khan's Daughter» by one of the active and productive playwrights of the late 20th – early 21st centuries R.Hamid. The concept of a historical person is embodied in the image of Syuyumbike, as an object of national pride, a symbol of freedom, the images of other historical figures who also left a deep mark on the fate of the nation are examined, the significant role of the neo-mythical image of Yazgule in the fate of the people, which determines the playwright's innovation, is shown in the article.

Keywords: R. Hamid, dramaturgy, history, drama, historical personality, Syuyumbike, neo-myth, neo-mythical image.

XX гасырның соңгы чирегендә, ягъни үзгәртеп кору еллары килгәч тә, галимнәр милли тарихыбызны, шул исәптән Казан ханлыгының руслар тарафыннан басып алыну кебек экспансив сәясәтен бары тик аклау һәм яклау позициясеннән чыгып аңлатуда җибәрелгән хаталар, төгәлсезлекләр турында ачыктан-ачык яза башладылар. Ф. Урманче, мәсәлән, «Чын тарихны азлар беләэ» мәкаләсендә рус шовинистлары тарафыннан бик тырышып пропагандаланган «Казан ханлыгы, һичшиксез, Алтын Урданың бер өлеше булган һәм ул, XV гасырның 80 нче елларында Алтын Урда таркалгач, үз өстенә әнә шул таркалган дәүләтнең вазифасын ала. Нәтиҗәдә, табигый, сәясәттә һәрвакыт Русиянең дошманы булып тора» дигән фикерне кире кага [Урманче, 1995]. «Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV–XVI вв.» (1995) хезмәтендә С. Алишев Казан – Мәскәү мөнәсәбәтләренә багышланган мәсьәләгә төрле тарафтан якын килгән хезмәтләргә җентекле күзәтү ясый, аларда хөкем сөргән фикер аерымлыкларын шәрехләп, үзенең төгәл позициясен аныклап бирә. Хезмәттә Казан белән Мәскәү дәүләтләре арасындагы сәяси мөнәсәбәт, шул исәптән Мәскәү кенәзлегенең Казан ханлыгына карата алып барган басып алу сәясәте төгәл күрсәтелә [Алишев, 1995, с. 158].

Мәгълүм булганча, Казан шәһәре 1552 елның октябрь аенда залим, мөдһиш Иван IV тарафыннан басып алына. Мәмләкәтнең, бу зур шәһәрнең халкы күпләп юкка чыгарыла. Казан ханлыгы яшәүдән туктый.

Казан ханлыгы тарихын үзенең зирәк акылы, ханлыкның бәйсезлеген саклау өчен күрсәткән иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге белән гасырлар буе халык хәтерендә сакланган соңгы ханбикәсе – мәшһүр Сөембикәдән башка күз алдына китереп тә булмыйдыр, мөгаен. Әлеге шәхескә багышлап, ул алып барган сәясәтне яктыртып, ватандаш һәм чит ил язучы-галимнәр, тарихчылар, әдәбият һәм тел белгечләре шактый мәкаләләр бастырып чыгардылар, аерым хезмәтләр яздылар. Сөембикә образын өйрәнүгә күп көч һәм вакыт сарыф иткән профессор Ф. Урманче исеме аеруча игътибарга лаек. И. Рәмиеваның әлеге образга багышлап «Әдәбиятта Сөембикә образы» дип исемләнгән диссертациясе зур казаныш булып тора. Хезмәтнең өйрәнү объекты – рус, татар һәм төрек язучыларының төрле жанрларда Сөембикәгә багышлап язылган әсәрләре. А. Саттарова «Современная татарская драматургия: 1985–2000 гг.» дип исемләнгән кандидатлык диссертациясенең бер бүлегендә Сөембикә ханбикә шәхесенең әдәби гәүдәләнешен драматург Р. Хәмиднең «Хан кызы» драмасы мисалында тәкъдим итә.

Рус әдәбиятында Сөембикә образы беренчеләрдән булып XVI гасырның икенче яртысында иҗат ителгән «Казан тарихы» («Казан елъязмачысы») тарихи-публицистик әсәрендә чагылыш таба. Казан ханлыгы һәм аның ханбикәсе Сөембикә белән тирәннән кызыксыну 1779 елда М. М. Херасковның «Россиада» эпик поэмасы язылу уңаеннан башланып китә. Моннан соң XIX гасырның беренче яртысында С.Н. Глинка, А.Н. Грузинцев, Г.Р. Державин, М.С. Рыбушкин, В.И. Лапинның әсәрләре дөнья күрә. И. Рәмиева үзенең фәнни хезмәтендә әлеге әсәрләрдә сурәтләнгән Казан ханбикәсе Сөембикә образына тулы анализ бирә.

Татар әдәбиятында бу образга беренчеләрдән булып Һ. Атласи, Г. Исхакый, М. Гафури, Ф. Әмирхан, Ф. Туйкин һ. б. мөрәҗәгать итә. Алар тарафыннан иҗат ителгән тарихи әсәрләрдә Сөембикә, нигездә, «милли азатлык һәм рус баскынчылыгына каршы көрәш символы буларак сынландырыла» [Измайлов, 2012, б. 349]. Татар әдипләренең романтик рухтагы әсәрләрендә татар ханбикәсенең идеаллаштырылган образы тудырыла. Әйтик, Ф. Әмирханның «Сөембикә» хикәясендә Сөембикә халык язмышын кайгыртучы «ил анасы», «халык кызы» буларак тасвирлана [Әмирхан, 1995]. Татар әдәбияты аша «милләт анасы» сыйфатында бу образ соңрак төрек әдәбиятына да үтеп керә. И. Нәүрүзхан, Х. Туган, Л. Каран һәм башка төрек язучыларының Сөембикәгә багышлап язылган әсәрләрендә бу ачык күренә.

Күп кенә тарихи чыганакларда һәм аерым мәкаләләрдә Сөембикәнең бик матур, акыллы, нык характерлы, зур дәүләт белән идарә итәрлек дәрәҗәдә тапкыр, зирәк һәм кешеләр белән игелекле мөнәсәбәттә булуына басым ясала. Рус елъязмаларында да Сөембикәнең

чибәр һәм акыллы булуы турында әйтелә. Татар риваятьләрендә («Сөембикә», «Патша хәйләсе» һ.б.), әдәби әсәрләрдә дә ханбикәнең гүзәллеге һәм кешелеклелеге чиксез мактала. Әдәби әсәрләрдә ул еш кына Явыз Иван уздырган рәхимсез сәясәтнең чарасыз корбаны һәм хәйләкәр дошманның ялган сүзләренә беркатлы ышанучанлык күрсәтеп ялгышкан газиз халкының хыянәтенә юлыккан бәхетсез ил башлыгы сурәтендә бирелә.

Р. Батулла «Сөембикә кыйссасы» романында ханбикәне милләтебез азатлыгы, аның бәхетле киләчәге өчен җан атып яшәүче ватанпәрвәр, кешелекле, миһербанлы, батыр шәхес, зирәк акыл иясе итеп сурәтли. Әлеге әсәрдә Сөембикә – «азатлык өчен көрәш билгесе генә түгел, бәлки, әйдәүче байрак билгесе буларак та кабул ителә» [Галимуллин, 1993].

М. Хәбибуллин 1996 елда дөнья күргән «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный» романында «урыс, татар, Нугай урдасы тарихын, бу халыкларның көндәлек тормышын, караш-ышануларын, милли характерларын ярыйсы ук яхшы белеп» [Урманче, 1997, б. 93] яза. Романны шартлы рәвештә ике мөстәкыйль бүлеккә бүлеп карарга мөмкин. Аның берсендә сүз, нигездә, рус патшалыгы, Мәскәү кенәзлеге һәм андагы сәяси вакыйгалар, көндәлек тормыш турында булса, икенчесендә исә Казан ханлыгы һәм Сөембикә язмышы хакында бара. Язучы Мәскәү тарихын, андагы сәяси һәм көндәлек тормыш вакыйгаларын җентекле яктырта. Романның баш геройлары Сөембикә ханбикә белән Иван Грозный билгеле бер дәрәҗәдә бер-берсенә каршы куеп сурәтләнә. Барыннан да элек аларның фаҗигалы язмышлы тарихи шәхесләр булуы ассызыклана.

1990 елларда Р. Хәмид әлеге тарихи-легендар шәхесне сәхнә биеклегеннән яктыртырга алына. 1995 елда драматургның «Хан кызы» (1993) тарихи драмасы [Хәмид, 1995] басылып чыга. Казан ханлыгы һәм Сөембикә турында бу бердәнбер сәхнә әсәре түгел. Әлеге чор һәм ханбикә турында 1900–1918 елларда ук пьесалар языла. Аларның беренчесе 1910 елда сәхнәгә куела, аннан Ф. Туйкин тарафыннан 1912 елда тагын берсе иҗат ителә. Шул ук елны ул «Шәрык клубы»нда сәхнәләштерелә. Соңрак төрек драматургы Г. Хәйдәр «Шаһгали» пьесасын иҗат итә. Әлеге пьеса «Сәйяр» труппасы репертуарында урын ала һәм уңыш казана. Күрәбез: мөселманнарны милли бәйсезлек мәсьәләсе бервакытта да битараф калдырмаган.

Р. Хәмиднең «Хан кызы» драмасында Казан халкы һәм, гомумән, татар халкы тарихында дәһшәтле вакыйгалары, фаҗигалы язмышлары белән тирән эз калдырган 1550–1553 еллар тасвирлана. «Драматург, тарихи фактларга һәм Казан ханбикәсе Сөембикәнең үлеме турындагы мифларга һәм легендаларга таянып, неомиф иҗат итә» [Саттарова, 2004, с. 15]. Әлеге неомифта Казан ханлыгы һәм аның ханбикәсенең аяныч язмышы яктыртыла. Әсәрдән аңлашылганча, төп каршылык ил азатлыгы, аның бердәмлеге һәм халык бәхете өчен көрәштән гыйбарәт.

Әдәби әсәрдә тарихи чынбарлык, тарихи шәхес образы белән беррәттән уйлап чыгарылган фактлар һәм образларның да урын алуы табигый. Бу уңайдан пьесада Сөембикәнең «язмышын һәм эшен дәвам итүче» Язгөле образы игътибарга лаек. Шул рәвешле, драматург «тарихи фактларга үзенең иҗат фантазиясен кушып, XVI гасыр вакыйгалары фонында Сөембикә ханбикәнең һәм аңа тышкы кыяфәте белән бик тә охшаш төстәшенең якты образларын тудыра» [Саттарова, 2004, с. 16].

Пьесада Сөембикә – татар язмышын билгеләүдә идея-фәлсәфи юнәлеш бирүче халыкчан, югары трагик образ, нык ихтыяр көченә ия көчле шәхес; шул ук вакытта ул – баласын өзелеп сөюче нечкә күңелле ана да, дәүләт эшенә аек акыл белән карауче, ил язмышы өчен хәлиткеч мизгелләрдә үзен тыныч тотарга тырышып, ыгы-зыгы куптармый гына дөрес һәм гадел карарлар кабул итәргә омтылучы кырыс һәм җитди сәяси эшлекле дә. Газиз халкын, илен өзелеп яратучы, милләтенең ачы язмышы, киләчәге өчен чын күңелдән борчылучы, аның иминлеге, бәхете өчен үзен аямыйча көрәшүче, халык ихтирамын казанган тугры милләт анасы да ул.

1552 елда казанлыларның мәскәүлеләргә бирешүләренең төп сәбәбен тарихчы галим И. Таһиров татар элитасында бердәмлек булмауда, җитәкче даирәләрнең татардай батыр һәм сугышта үз-үзен аямаучы халыкны дошманга каршы оештыра алмауларында күрә [Таһиров, 2004, б. 72]. «Казан дәүләтенең җитәкче даирәләре, тәхет тирәсендә тупланган көчләр череп-таркалып, үзара низагка кереп беткән була... Көнчелек, үзара дошманлык шулкадәр көчле була ки, мирзаларның шактый өлеше үз мәнфәгатьләрен өстенрәк куеп, дошман ягына күчүдән дә баш тартмый» [Таһиров, 1994, б. 161], – дип яза ул.

Пьесада да моның шулай булуы аңлашыла. Ханлыкның Камай морза, Нургали бәк, Ходайкол би, Сөембикә хадимәсе Гәүһәршат кебек ханбикәгә идарә эшендә терәк булырга, дошман көчләрне кире кайтару өчен дәүләтне бер учка туплауда ярдәм күрсәтергә тиешле кешеләре дошман ягына авышып, ханбикәләрен аның кулына тапшыруда зур инициатива күрсәтәләр, халыкка, ил иминлеге өчен тырышучы дәүләт башлыгына каршы яшерен, астыртын көрәш алып баралар.

Дуслыкны ныгыту һәм дошманга каршы көрәштә ярдәм алу өчен, зирәк акыллы ил башлыгы Кырым, Нугай, Хаҗитархан һәм Себер ханнарына ашыгыч рәвештә илчеләр җибәрә. Тик сатлык шымчылар аркылы ханбикәнең әлеге ниятен алдан белеп өлгергән Явыз Иван ханлыктан чыгу юлларын яптырта, илчеләрнең һәммәсе дә кулга алынып, Мәскәү патшасына озатыла, әмма Сөембикә югалып калмый. Ул Казан халкын шундый авыр, киеренке мизгелләрдә, үзара ызгыш-талашларны, ачу-үпкәләрне онытып, «бер тән, бер йодрык» булып берләшеп, дошманга каршы нык торырга, Идел йортны дошман керүдән сакларга чакыра. Ханбикәнең халыкка мөрәҗәгате ялкынлы, кайнар, хисләре чик дәрәҗәдә киеренке, югары пафослы, Сөембикәнең һәр сүзендә халык язмышы, аның киләчәге өчен тирән

борчылу сизелә. Драматургның Сөембикәне туган иленә карата чиксез мәхәббәт иясе итеп сурәтләве әлеге образның иҗтимагый-сәяси, әхлакый-этик кыйммәтен тагы да арттыра төшә.

Драмада шагыйрь Мөхәммәдьяр образы ханбикәнең эчке кичерешләрен, рухи дөньясын ачуда, иҗтимагый әһәмияткә ия мәгънәне җиткерүдә зур роль уйный. Алар арасындагы диалогка игътибар итик:

Ир. Казан үзен арысланга саный ахры, гамьсез йоклый, бөек ханбикә! Төше матурдыр, димим. Ләкин иртәгә көтүчесез калачагын сизми сыман: чынлап та, без синең белән икәү генә йоклый алмый бәргәләнәбез бугай. Караңгылыкта ваемсыз мышнау гына ишеттем мин!

Сөембикә. Тагын бер сорау белән борчыйм мин сине, чичән: үз башлыгын дошманына тотып биргән илне ничек атарга була?

Ир. Соравыңа сорау белән җавап бирергә рөхсәт ит, ханбикә: шагыйрен кабер сакчысы иткән ил башлыгын ни дип атарга була?..

Сөембикә. Җавабың ошады миңа, бөек чичән... Калдыр Мөхәммәт Әмин хан каберен: тереләрне саклар заман килде. Салкын кабер киңәшче түгел.

Ир. Рәхмәт, бөек ханбикә! Мөхәммәт Әмин төрбәсендә мин ялгыз булмадым: ил башлыгы өстенә чичән дә иде бит ул. Хуш, ханбикәм!

Сөембикә. Озын гомер телим сиңа, шагыйрьләрнең шагыйре!

Ир. Теләмә, ханбикә... Бүген мин үлгәннәрдән көнләшәм!

Сөембикә (үз-үзенә әйткән кебек). Күңелемдәгене телең белән әйттең, чичән...

Әлеге диалогта ике бөек шәхеснең ил, милләт язмышы белән бәйле тирән күңел ярасы ачыла. Р. Батулла романында да Мөхәммәдьяр образы «күренекле акыл иясе, философ итеп бирелә. Ул татулык, бердәмлек, ярдәмләшү җитмәүнең, киресенчә, үзара тарткалаш, сугышларның төрки-татар дәүләтен афәткә китергәнлеген башкаларга караганда да тирәнрәк тоя» [Хатипов, 1993, б. 157; 2003, б. 180].

Әдәби тәнкыйть тарихи шәхесне әсәрдә кардиналь вакыйгалар, халык тормышы һәм язмышы үзәгендә бирүне таләп итә... Шәхес никадәр генә талантлы, бөек булмасын, ул – үз халкының баласы, вәкиле, аның язмышы халык язмышы белән тыгыз бәйләнгән [Әшрәфҗанов, 2000, б. 193]. Менә ни өчен ханбикәнең фаҗигалы язмышы – ул татар милләтенең дә фаҗигасы. Ханбикәнең намуслы йөрәге явыз дошман кулына тоткын булып төшү хурлыгын күтәрә алмый. Дөрестән дә, бөтен көчен, яшьлеген халкына, аның бәхетле киләчәгенә багышлаган ил башлыгын дошман кулларга биреп җибәрү һәм аның моңа каршылык күрсәтә алмавы – хурлык, рухи фаҗига. Язгөленең сөйгән егете Таңайга әйткән сүзләре дә раслый моны: «Зур дәүләтнең башлыгын улы белән бергә дошман кулына коллыкка биреп җибәрәләр! Чөнки ул моңа каршы тора алмый: сарык кебек карусыз буйсынырга тиеш, шушы хурлык түгелме?!.. Аның исеме мәңге тарихта каласы! Кем дип искә алачаклар аны мондый хәлләрдән соң?!

Зирәк акыллы ил хөкемдары булган, дипме? Моңа кадәр тоткан данына карапмы? Һичкайчан да! Дошманыннан мәрхәмәт көтәргә мәҗбүр ителгән куркак һәм бичара хатын көненә төшкән бер мескен, диячәкләр! Яки – кызганулары мөмкин!»

Шәригать законнарын бозып, дәүләт башлыгының үз-үзенә кул салуы, ягъни биек манарадан егылып төшеп, үз гомеренә чик куюы – аның дошман көчләргә каршы көрәшә алмау чарасызлыгыннан туган эчке көрәше нәтиҗәсе; рухи фаҗигасының чик дәрәҗәгә җитүе. Әлеге гамәле белән горур ханбикә дошманнарына тирән нәфрәтен, алардан бәйсезлеген, бөек халкына тугрылыгы белән аңа булган үпкәсен дә белдерә. Бу ханбикәнең гаделсезлекләргә, түбәнсетелүләргә, кимсетелүләргә протесты һәм ялгыз көрәше дә булып аңлашыла.

Сөембикәнең милләт язмышы белән бәйле бәхетсезлеге дә, үлеме дә тирән трагизм белән сугарылган. Ул үзе дә – трагик шәхес. «Трагик герой, – дип яза К.В. Шохин, – игътибар үзәгеннән читтә калучылардан түгел, киресенчә, ул кай ягы белән булса да игътибарны җәлеп итә, я нәфрәт, яки мәхәббәт уята» [Шохин, 1961, с. 9]. Пьесада физик һәм, иң мөһиме, рухи матурлыгы, халкына тугры хезмәте, ватанпәрвәрлеге белән газиз халкының гына ихтирамын казанып калмаган, дошманнарында да нәфрәт катыш соклану хисе тудырган Сөембикә дә укучыда үзенә карата хөрмәт һәм мәхәббәт хисләре уята. Шул рәвешчә, «Сөембикә язмышы, бер үк вакытта, милләтебезнең йөз аклыгын һәм драматик тарихын да гәүдәләндерә. Аның яшәешендә мәһабәтлелек белән ачы фаҗига аралаша... Сөембикә – татар халкының йөзек кашы, сөекле кызы, ихлас горурлыгы, шул ук вакытта йөрәгенең төзәлмәс ярасы да ул» [Хатипов, 1993, б. 152].

Пьесада дәүләт башлыгын фаҗигалы язмышка дучар итүдә, күргәнебезчә, хыянәт мотивы зур роль уйный. Бу – ханбикәнең иң якын, ышанычлы кешеләренең хыянәте буларак күзаллана. Әсәрдән аңлашылганча, болар – Сөембикәнең кайгы-шатлыгын «бүлешүче» киңәшче хадимәсе Гәүһәршат; дәүләт аппаратын җитәкләүче, ханбикәгә идарә эшендә зур терәк булырга тиешле Камай, Бәхтияр морзалар, Нургали бәк, Ходайкол би.

Тарихта туган илгә хыянәте белән мәгълүм кырыс, явыз Камай морзага пьесада аеруча зур урын бирелә. Морзаның кылган гамәлләре, сөйләгән сүзләре һәрдаим аның миһербансызлыгын ассызыклый. Язгөлене тотып, Казанга китертү өчен, үзенең йорт сакчыларын, хезмәтчеләрен бер гөнаһсызга үтертүе, шыгавыллары[1] белән мәрхәмәтсез кылануы, гомумән, гади халык белән тупас мөгамәләсе, ялган сөйләве бу кешенең чын асылын фаш итә.

Фаҗигага сәбәпче булган икенче бер мотив – битарафлык. Бу – Казан халкының ханбикәсе язмышына битарафлыгы. Ханбикәнең язмышы хәл ителгәндә, «халыкның гамьсез йоклавы» шуны раслый. Димәк, ул үз язмышына да битараф.

---

[1] *Шыгавыл* – ишек сакчысы.

Драмада Сөембикәгә «ике тамчы су кебек охшаш» Язгөле Казан ханбикәсе Сөембикәнең тормышын «дәвам итүче» социаль-иҗтимагый әһәмияткә ия образ буларак калка. Әлеге образның мәгънә йөге – фаҗигалы рәвештә гомере өзелгән ханбикәсе өчен үч алу. Язгөле әсәрнең буеннан буена игътибар үзәгендә. Ул – ятим дала кызы, Камай морзаның җариясе. Әсәр башында ук бу кыз үткен телле, чая, курку белмәс, нык ихтыяр көченә ия дала кыргые булып күзаллана. Камай морза, Казан ханлыгының кырымлылар белән бәйләнешен өзү өчен, чын ханбикәне вакытлыча яшереп торып, аның урынына төстәше Язгөлене куеп, үзе һәм аның даирәсе теләгәнчә идарә итү максатын күздә тота. Ил иминлеге, тынычлыгы һәм бердәмлеге өчен көрәшәсе урында, ханбикәне Мәскәү патшасы Явыз Иванга тотып бирүдә актив инициатива күрсәтергә җыенган Камай морза шулай да хирыс теләгенә ирешә алмый. Гади халык кызы Язгөле аннан күпкә хәйләкәррәк һәм җитезрәк булып чыга. Сөембикәгә дөресен сөйләп биреп, әлеге кешенең явыз ниятләрен җимерү һәм ханбикә белән «рольләрне вакытлыча алмашу» максатын күздә тотып, кыз качып китә.

Хәлләр шушы ук хәлләрне җимерүгә юнәлтелгән характерлар формалаштыра. Әсәрдә Язгөле дә шундый характер булып ачыла. Вакыйгалар кыз көтмәгән якка борылыш ала. Сөембикәнең аның күз алдында манарадан егылып төшеп һәлак булуы кызның язмышын бөтенләй үзгәртә. «Әсәрдә төп игътибар Сөембикә образыннан Язгөле образына күчә... Берсе тоткын хәлдә яшәүдән үлемне артыграк күрә, икенчесе, ялган юл белән дошманнан үч алу, аннан көлү өчен, үз теләге белән тоткын ролен кабул итә» [Нигматуллина, 2002, с. 140]. Шул рәвешле, төгәл тормышчан хәлләрдән төгәл тормышчан шартларда героик характер туа.

Ремаркада күрсәтелгәнчә, 1552 елның 2 октябрендә Казан ханлыгы яшәүдән туктый. Ә 1553 елда Мәскәү патшасы Явыз Иван Казанны тар-мар итүдә күрсәткән «олы эшләре» өчен Касыйм ханы Шаһгалигә «Сөембикәне» кияүгә бирә. Мәскәүдә шаулатып уздырылган туйның «атасы» Явыз Иван үзе була.

Казан ханлыгы һәм Сөембикәгә багышланган башка әсәрләрдән аермалы буларак, М. Хәбибуллин үз әсәрендә әлеге образны сурәтләүгә аеруча зур игътибар бирә. Язучы романда рус патшасының холкын, кыланышларын тәфсилләп бәян итә. Аның балачактан ук коточкыч бер авыру зат булып, гомере буена якын кешеләренең бер дә юкка канын коюын, ачуын чыгарган кайбер кешеләрне этләрдән яки аюлардан ерткычларча талатуын, үзенең шул кыланышларыннан, кылган гамәлләреннән чиксез ләззәт алып, күп еллар үз халкын һәм башка халыкларны рәхимсез талап яшәвен этрафлы сурәтли.

Күп кенә тарихи чыганаклардан мәгълүм булганча, Казанны дошман кулына бирүдә Шаһгали зур инициатива күрсәтә. Драмада да ул Иван IV каршысына тезләнеп: «Гаскәр бир миңа! Бер айдан мин

синең аягың астына Казан тәхетен китереп салачакмын! Синең изге эшең өчен тәнемдә аккан канымның һәр тамчысы шаһит китсен! Гаскәреңне һәм фатихаңны бир миңа!» – ди.

Ризаэддин бине Фәхреддиннең «Шаһ Гали хан» язмасына карата искәрмәсендә Р. Әмирхан Шаһгалинең тышкы кыяфәтенә мөнәсәбәтле барлык чыганакларның да уртак фикердә булуларын телгә алып, аның турында «тышкы кыяфәтендә шыксыз, җирәнгеч бер бәндә була» [Фәхретдинов, 1995, б. 89], – ди. Чордашлары аның хакында: «...беркем дә яратмый, аның белән аралашмый, кансыз, холыксыз бер кеше иде» [Гариф, 1996, б. 93], – дип язалар. Ул хәтта Мәскәү яклы татарлар өчен дә күңел кайтаргыч бер кеше була [Фәхретдинов, 1999, б. 116]. Рус чыганакларында да Шаһгали турында шуңа охшаш фикерләр хөкем сөрә [Худяков, 1990, с. 177].

Шаһгалинең физик яктан кимчелекле булуы Р. Хәмид драмасында да персонажның үз сүзләрендә искәртелә. Шаһгали белән «Сөембикә»нең ачыктан-ачык әңгәмәсендә әлеге хыянәтченең рухи фаҗигасы ачыла: «Кешенең кыяфәте – аның язмышы ул», – ди Шаһгали. Бу персонажның иләмсез зур, ямьсез тышкы кыяфәте аның рухи дөньясының чагылышы булып тора. Шунысын да билгеләп үтү кирәктер: Шаһгалинең тышкы кыяфәте белән бәйле кимсенүләрен, газап тулы эчке кичерешләрен калку сурәтләү образны тормышчан, җанлы итә, хәтта аңа карата кызгану хисе уята.

Сөембикә дип кабул итеп, ихластан күңелен бушаткан әлеге кешегә Язгөле үзенең Шаһгали гомере буе хыялланган ханбикә түгеллеген, ә гади бер дала кызы булуын әйтә. Һәм моның белән шушындый явызлар аркасында якты дөнья белән хушлашырга мәҗбүр булган Сөембикәнең үчен кайтара. Үч алу мотивының пьесада үзенчәлекле чагылыш табуын күрәбез. Халкына үчлеккән Шаһгалигә халык үче, бөҗра сыман, кире әйләнеп кайта. Гап-гади бер дала кызын ханбикә дип белеп «шау» итү Явыз Иванга Казанның төп терәге булган Сөембикәне терелләй тотып бирәм дип ант эчкән Шаһгалинең дә, Мәскәү патшасының да чын йөзләрен ачарга ярдәм итә.

Шул рәвешчә, үзен Сөембикә ханбикә итеп таныта алган халык кызы Язгөле безнең күз алдыбызга зирәк акыллы, кыю, халык дошманнарына карата мәрхәмәтсез, дөреслек һәм гаделлек хакына үзен корбан итәргә дә сәләтле саф күңелле, нык ихтыяр көченә ия шәхес булып килеп баса. Ә Сөембикәнең һаман да «гүзәлләрдән гүзәл» булып саклануы әлеге образның тарих битләренә мәңгегә кереп калырлык яшьлек, матурлык, батырлык, зирәклек символы булуын ассызыклый. «Сөембикә белән Язгөленең рухи бердәмлегендә, якынлыгында халыкның ханбикәгә булган мөнәсәбәте, уртак максатка омтылышы чагыла» [Закирҗанов, 2011, б. 114].

Романтик пафос белән сугарылган «Хан кызы» драмасының ахыры да үзенчәлекле романтик чишелеш ала: Язгөле белән аның егете Таңайның яратып җырлый торган «Хан кызы» җыры яңгырый:

Таңай:

Хан кызы, ач ишегең, мин керием,
Мине сөйсәң, миңа дисәң, бер үбием!

Язгөле:

Сине генә сөйгәнемне белмиемсең?
Сөям диеп алдап кына йөрмиемсең?!

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: югарыда каралган сәхнә әсәрендә шәхес концепциясенең шәхес һәм җәмгыять бәйләнеше рәвешендә тарихи аспектта чагылыш табуын күрдек. Автор игътибарын халык тормышында якты эз калдырган Сөембикә шәхесенә юнәлтә. Пьесада Сөембикә – матурлык һәм зирәклек алиһәсе, азатлык символы, «милли горурлык объекты, милли эстетик идеал гәүдәләнеше» [Саттарова, 2004, с. 196], «татар халкының язмышы, иманы, фаҗигалы бер чор булган тарихы да» [Хәбибуллин, 2004, б. 20]. Язгөле исә иленә һәм халкына тугры неомифик образ буларак үзенчәлекле. А. Саттарова билгеләп үткәнчә, халыкның сөекле кызы өчен үч алу күренешен биргәндә неомифология тудыру язучының новаторлыгы булып тора [Саттарова, 2004, с. 196]. Шунысын да әйтеп китү кирәк: автор үзе әсәрне «тарихи драма» дип атаса да, жанр үзенчәлекләрен күздә тотып, әдәби тәнкыйтьттә бу әсәрне «трагедия» буларак тикшерү хупланыла (Ә. Закирҗанов).

Әдәбият

Алишев С.Х. Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. 160 с.

Әмирхан Ф. Халык кызлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. 106 б.

Әшрәфҗанов Х. Ә. Тарихка әдәби сәяхәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 288 б.

Галимуллин Ф. Сөембикә һәм Каракош шәүләсе // Шәһри Казан. 1993. 4 сент.

Гариф Н. Казан каргышы // Мирас. 1996. № 9. Б. 91–94.

Закирҗанов Ә.М. Драматургның сурәтле дөньясы (Ризван Хәмид) // Рухи таяныч: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 104–118.

Закирҗанов Ә.М. Рухи таяныч: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 287 б.

Измайлов И.Л. Сөембикә // Татар энциклопедиясе: 6 томда / баш мөх. Ә.М. Мазһаров, җаваплы мөх. Г.С. Сабирҗанов. Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2012. 5 т.: Р–Т. Б. 349.

Нигматуллина Ю. «Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве. Казань: ФЭН, 2002. 176 с.

Рамеева И.Р. Образ Сююмбике в литературе (Эпоха и литературный герой): автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2002. 29 с.

Саттарова А.М. Современная татарская драматургия: 1985–2000 гг. (Концепция эпохи и героя): автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2004. 24 с.

Таһиров И. Безгә тарих сабак бирә // Мирас. 1994. № 11–12. Б. 161–165.

Таһиров И. Казан – 1552: фаҗига һәм киләчәккә өмет (фәнни-популяр мәкалә) // Мирас. 2004. № 6. Б. 66–72.

Урманче Ф. Чын тарихны азлар белә // Татарстан яшьләре. 1995. 6 июль.

Урманче Ф. Тарихи хәтеребезне терелтүче // Мирас. 1997. № 12. Б. 93.

Фәхретдинов Риза. Шаһ Гали хан // Мирас. 1995. № 3. Б. 86–91.

Фәхретдинов Р. Г. Казан ханлыгы // Казан утлары. 1999. № 10. Б. 111–117.

Хатипов Ф. Романнарда Сөембикә образы // Казан утлары. 1993. № 12. Б. 172–183.

Хатипов Ф. Романнарда – Сөембикә образы // Мөлкәтебезне барлаганда: Иҗат портретлары, тәнкыйди-теоретик мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 172–183.

Хәбибуллин М. Сөембикә ханбикә һәм яман чор // Сөембикә. 2004. № 3. Б. 20.

Хәмид Р. Хан кызы: Тарихи драма // Мирас. 1995. № 1–2. Б. 102–114; № 3. Б. 44–50; № 4. Б. 52–61; № 5. Б. 59–72. Өземтәләр шушы чыганаклардан алынды.

Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства. Репринтное воспроизведение издания 1923 г. Казань: Фонд ТЯК, 1990. 310 с.

Шохин К.В. О трагическом герое и комическом персонаже. М.: Искусство, 1961. 56 с.

Каюмова Гөлия Илдус кызы,

филология фәннәре кандидаты, ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты Энциклопедистика үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре